

KOLEBANJA U PRIREĐIVANJU HRVATSKIH SREDNJOVJEKOVNIH TEKSTOVA

Amir Kapetanović

UDK: 811.163.42.01
821.163.42:003.035
Pregledni rad

Amir Kapetanović
Institut za hrvatski jezik
i jezikoslovlje
Z a g r e b
akapetan@ihjj.hr

U radu se govori o zahtjevnosti priređivanja hrvatskih srednjovjekovnih tekstova: čitanje, tumačenje i izdavanje hrvatskih srednjovjekovnih tekstova podrazumijeva dobro poznavanje starijih jezičnih stanja hrvatskoga jezika, prepletenosti uporabe triju pisama i dinamične i kompleksne negdašnje jezične zbilje. U dosadašnjoj hrvatskoj edicijskoj praksi postoje različita rješenja istih tekstoloških problema. Cilj je ovoga priloga dodirnuti neka nesuglasja i kolebanja, razmotriti razloge njihove pojave te ukazati na ispravne putokaze za njihovo razrješavanje. Osobita pozornost u prinosu se posvećuje pitanjima transkripcije latiničnih tekstova i tumačenja grafema jat u glagoljičnim i ćirilničnim tekstovima.

Cljučne riječi: hrvatski jezik, srednji vijek, tekstologija, transkripcija, latinica, jat

I. Najteži problemi i najzamršeniji tekstološki zadatci kroatista vezani su uz hrvatsku srednjovjekovnu pisanu baštinu. Čvrno i trajno goruće pitanje je kako jezičnu starinu pouzdano i bez nespornosti prenijeti iz daleke prošlosti u sadašnjicu. Hrvatska srednjovjekovna pisana građa, dobro već znamo, ima raznolike sastavnice: ostvarena je na trima pismima (glagoljica, ćirilica, latinica), obilježava ju višenarječnost (štokavski i čakavski, kajkavski u natruhama) i višejezičnost (latinski, crkvenoslavenski, starohrvatski). Uz sve to poznato je da su se srednjovjekovni tekstovi kompilirali i parafrazirali te, nesputani autorskim pravima, slobodno širili u različitim izvedbama i inačicama, pa svako priređivanje srednjovjekovne pisane građe mora voditi računa o naravi srednjovjekovnoga teksta. Da bismo, dakle, jedan hrvatski srednjovjekovni tekst mogli prirediti,

nerijetko moramo biti dostatno upoznati sa starom pismenošću (podjednako dobro umjeti čitati predloške na trima pismima) i s književnojezičnim stilizacijama različitih dijalektnih obojenja. Bez tih kompetencija teško je zamisliti priređivača koji bi kvalitetno uspio pripremiti izdanje teksta kao što je *Priča o premudrom Akiru* (očuvane tekstne inačice zapisane su ćirilicom, glagoljicom i latinicom te stilizirane štokavski, čakavski i čakavsko-kajkavski).

I srednjovjekovni tekstovi moraju se prilikom priređivanja podvrći tekstološkom istraživanju, od istraživanja vrela do utvrđivanja njihovih veza, od odluke o načinu priređivanja i uspostavljanja teksta do izbora tipa izdanja i načina prezentacije građe (u skladu s ciljem izdanja i s obzirom na općinstvo kojemu je izdanje namijenjeno). Domaća stručna literatura oskudna je obavijestima o tom kako bi trebalo pristupiti priređivanju srednjovjekovnih tekstova.¹ S obzirom na to da postoji još mnogo izazova i nema postavljenih miljokaza u području tekstologije hrvatske srednjovjekovne pisane baštine, u ovom kratkom prinosu bit će moguće dodirnuti samo nekoliko problema i iznijeti nekoliko važnijih općih napomena.

II. Tekst možemo prenositi originalnom grafijom (*ad litteram*), ali možemo ga prenijeti i transliteracijom² i transkripcijom. Nema puno dvojbi kada tekst prenosimo originalnom grafijom (znak za znak) ili kad transliteriramo, odnosno kada prenosimo znakove teksta na jednom pismu adekvatnim znakovima drugoga pisma (npr. ćirilčni ili glagoljni tekst prenosimo latinicom). Međutim, izradba fonološke transkripcije starih tekstova uvijek je pravi izazov za filologa jer je njegov zadatak utvrditi koje je foneme zapisivač originalnoga teksta zapisao ili htio zapisati. Neprecizno bi bilo reći da transkripcija starih tekstova pokazuje kako se nekoć određeni tekst čitao (to bi bilo u domeni fonetske transkripcije).

Svođenje nekoliko različitih načina zapisivanja (različitim grafijskim sredstvima) istoga jezičnoga podatka na jedan (suvremenom latinicom) ne može se smatrati jezičnom krivotvorinom. Primjerice, zapisi *sest* i *scest* iz jednoga latiničnoga teksta transkribiraju se jednako (*šest*) ako se može posredno ili neposredno utvrditi da je zapisivač teksta fonem /š/ označivao alografima <s> i <sc>. U tom bi slučaju razlikovanje *sest* i *šest* u transkripciji bilo jezična krivotvorina koja bi mogla postati temeljem za zaključak o odrazu (nesustavna!)

¹ Naputci za priređivanje hrvatske srednjovjekovne pisane baštine ne zauzimaju puno prostora u priručniku J. Vončine s obzirom na probleme koji se javljaju u vezi s tom građom, v. J. V o n č i n a, *Tekstološka načela za pisanu baštinu hrvatskoga jezičnog izraza*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999. Pritom treba ipak uzeti u obzir da nije riječ o općem tekstološkom priručniku nego o kratkom vademekumu za određenu biblioteku popularno-znanstvenih izdanja. Postoje inozemni priručnici i udžbenici koji su posvećeni staroj građi (npr. T. B e i n, *Textkritik. Eine Einführung in Grundlagen germanistisch-mediävistischer Editions-wissenschaft*, Peter Lang, Frankfurt a/M., 2008.), ali nisu bez prilagodbi primjenjivi na hrvatske izvore i izdanja.

² Kadšto se prijepis originalnom grafijom latiničnoga teksta naziva transliteracijom, premda je jasno da se latinicom ne može latinični tekst transliterirati.

cakavizma u tekstu. Međutim, takve situacije treba znati razlikovati od jezičnoga ujednačivanja i interveniranja u jezično relevantne podatke, koje mora zrcaliti pouzdana transkripcija. Na primjer, ako u izvorniku piše *slamenye*, iz transkripcije toga zapisa mora biti jasno da je riječ o disimilaciji (*zlamenje*, a ne *znamenje*). Ni asimilacije se u vjernoj transkripciji ne provode, pa treba očuvati morfonološko zapisivanje suglasnika u dodiru na morfemskoj granici (npr. *brezpametnj* > *brezpametni*, a ne *brespametni*; *oddaia* > *oddaja* = 'udaja', a ne *odaja*) i ne treba iz transkripcije uklanjati provedene asimilacije i druge morfonološke osobitosti koje se nedvojbeno očituju u predloščima (npr. *g djavlu*, *š njim*, adrijatizme tipa *svojon*). Potrebno je razlikovati geminacije koje su odraz utjecaja stranih ortografskih manira (npr. *raditti*, *luug*) od udvojenih fonema koji su odraz morfonološkoga pisanja (npr. *Dannica*, *istinni*) – prve ne treba, a druge treba zrcaliti vjerna i točna transkripcija. Pogrešna etimologiziranja pisaca trebalo bi zabilježiti u bilješkama (npr. *odca* prema *otac*, umjesto *otca* ili *oca*). Drugim riječima, u transkripciji nisu relevantne samo jezične pojedinosti nego i podatci o vjekovitom hrvatskom kolebanju između fonološkoga i morfonološkoga pravopisnoga načela.³

Transkripcija nudi manje informacija o svojem izvoru od transliteracije (zalihosne su u transkripciji sve informacije o slovopisnim značajkama), ali to se može promatrati ne samo kao mana nego i kao prednost transkripcije (za mnoge korisnike teksta slovopisne su potankosti izvornika suvišne). Osim toga, ne može se svatko i uvijek (iznovice) upuštati u interpretaciju slovopisa i kontekstualnu analizu teksta (npr. na kojem mjestu u tekstu ćirilčni zapis *gospodin* označuje imenicu *gospodin*, a na kojem pridjev *gospodin*⁴).

U transkripciji su moguće višestruke interpretacije zapisa (koje bi trebalo i komentirati u zahtjevnijim tipovima izdanja), što ne znači da su zbog toga transliteracija ili prijepis originalnom grafičkom pouzdaniji postupci od transkripcije, jer se u njima ne očituju moguće različite interpretacije (čitanja) zapisane riječi.⁵ Lekcije ne će nestati ako ih ne prikažemo ili o njima ne raspravljamo, zadovoljavajući filološku znatiželju samo grafijskom slikom predloška. Od antičkih vremena zadaća filologa i filologije jest da nudi interpretacije vrela (tekstova). Moguće je naći primjere koji bi pokazali da prijepis teksta originalnom grafičkom nije pouzdan način prenošenja teksta, odnosno da zapravo *određeni način* prenošenja teksta ne jamči pouzdanost teksta. Primjerice, dvojica hrvatskih istraživača zapisa s konca 15. st. nazvanoga *Splitski ulomak plača* (koji se čuva

³ U školskim (lektirnim) izdanjima neke od tih informacija obično se izostavljaju ortografskim ujednačivanjem.

⁴ O tom v. A. K a p e t a n o v i ć, »Varijantni srednjovjekovni tekstovi i njihova leksikografska obrada«, *Filologija* 59, Zagreb, 2012, 15-24.

⁵ Primjerice, u izdanju *Žića svetih otaca* priređivačica D. Malić izvorni zapis *bofiyu* transkribira *božju*, ali pritom napominje: »može se razriješiti i: *božiju* (crsl.)«, v. D. M a l i ć, *Žića svetih otaca*, Matica hrvatska – Institut za hrvatski jezik, Zagreb, 1997, 97, bilj. 195.

u franjevačkom samostanu na Poljudu u Splitu) predložak prenose originalnom grafijom ovako:

(1) O **zudizi** tuardi dosti
 puni sfache nemilosti.
 Od sinchame netischaite
 daj chmartuumj pritj daite.
Das pristupgliu sgorchim **splacom**
 tere zafiu **pocharuąom**.
 Gnega rane uele glute
 chesu v [**mom**] **sartęu** chrute...⁶

(2) O **zudigi** tuardi dosti
 puni sfache nemilosti.
 Od sinchame netischaite
 daj chmartuumj pritj daite
Da pristupgliu sgorchim **placom**
 tere zafiu **pochauruąom**.
 Gnega rane uele glute
 chesu [**v moiem**] **sartcu** chrute...⁷

Ti istraživači iste su godine (1958.) gledali i prepisali isti predložak i određene pojedinosti vidjeli drukčije. Tko je od njih u pravu? Za ovo razmatranje to i nije bitno⁸, važno je zaključiti na temelju uočenih razlika da prijepis originalnom grafijom kao postupak ili način prenošenja ne jamči da će tekst biti svaki put prenesen vjerodostojno i točno.

Ćirilичne i glagoljične tekstove zbog prilično uređenih srednjovjekovnih slovopisa tih pisama nije teško izravno transkribirati (bez prethodne transliteracije), ali najviše se problema i pitanja javlja kada moramo transkribirati hrvatske dopreporodne latinične tekstove.⁹ Stoga ćemo u prvom dijelu naše rasprave s

⁶ I. F i s k o v i ć, »Ulomak 'Gospina plaća' iz Splita«, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 24, Beograd, 1958, 282.

⁷ N. K o l m b i ć, »Splitski ulomak jedne dijaloške pjesme iz početka XVI. st.«, *Zadarska revija*, 7 (1958), 161.

⁸ V. npr. faksimil i transkripciju u izdanju: Kapetanović, Amir, Malić, Dragica, Štrkalj Despot, Kristina, *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo: Pjesme, plačevi i prikazanja na starohrvatskom jeziku*, Biblioteka Starohrvatska vrela, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2010, 448-451.

⁹ Ovdje ću istaknuti samo tri važna članka u kojima se raspravlja o problemima transkripcije hrvatskih dopreporodnih latiničnih tekstova: J. V o n ĉ i n a, »Transkripcija hrvatskih latiničkih tekstova 15. i 16. stoljeća«, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 15 (1977), 145-154; D. M a l i ć, »Nedoumice u transkripciji stare hrvatske latinice«, *Suvremena lingvistika*, 43/44 (1997), 153-168; D. M a l i ć, »Novija zapažanja o srednjovjekovnoj hrvatskoj latinici«, *Filologija*, 34 (2000), 97-128.

razlogom najviše pozornosti posvetiti transkribiranju srednjovjekovnih (ali i mlađih dopreporodnih) latiničnih tekstova.

III. Kada transkribiramo tekst, prilično je važno na samom početku posla dobro upoznati slovopis predložka, utvrditi sustavna i sporadična odstupanja i podudaranja u njegovoj primjeni te vrijednosti određenih grafema, koji mogu biti sastavljeni od jednoga, ali i više znakova. Pritom je bitno pažljivo i ispravno segmentirati grafeme, npr. *iscasca* = *i-f-c-a-fc-a* (a ne: *i-fc-a-fc-a*), što transkribiramo suvremenom latinicom: *iskaša* (3jd. prez.) ili *vuladati* = *vu-l-a-d-a-t-i* (a ne: *v-u-l-a-d-a-t-i*), što transkribiramo *vladati*. Ti se zapisi nalaze u Lucića i Bandulavića:

(3) Nu moyè nemilò farçe fe **ifca/cà**¹⁰

(4) Budé Korin yeffa, i koyichie vftati **vuládati** národe: ùgniega budú národi vffati.¹¹

Kada transkribiramo dopreporodni hrvatski latinični tekst, moramo na umu imati uvijek nekoliko stalnih problemskih čvorišta koja, ako se ne osvijeste, nerijetko dovode do kolebanja i krivih rješenja u transkripciji, o čemu će u nastavku biti rečeno nekoliko riječi.

Najčešća pogreška u transponiranju hrvatskoga dopreporodnoga teksta od vrela do izdanja jest neosvijestena činjenica da jedan grafem (jednoslov, dvoslov, troslov, četveroslov) može označivati dva ili više fonema. Neiskusan čitač starih hrvatskih tekstova tražit će u njima odnose i pravilnosti kao u standardiziranom hrvatskom latiničnom slovopisu (npr. 1 fonem = 1 grafem). U srednjovjekovnoj latiničnoj *Picićevoj pjesmarici* (1471., f. 96a) naći možemo, primjerice, zapis ovih triju stihova u pjesmi *Va se vrime godišća*:

(5) Ocçi flimba fuapife

Chada glafa flifafe

da fin bofii rodife od fueate dive M^e

Pogrešno bi sasma bilo kada bismo znak <f> tumačili kao oznaku samo jednoga fonema, na primjer /s/, pa čitali: *s limba, svapi se, glasa, slisa se, sin, bosí, rodi se, svete*. Ako bude sreće, takvi zapisi ne će biti protumačeni kao dokaz cakavizma. Ispravno će se u čitanju ta tri stiha postupiti ako prihvatimo činjenicu da u srednjovjekovnim i kasnijim hrvatskim dopreporodnim tekstovima iz Dalmacije i Primorja grafem <f> označuje četiri fonema kao u navedenim stihovima: /s/ (*glasa, slišaše, sin, rodi se, svete*), /š/ (*slišaše*), /z/ (*z limba, zvapiše*),

¹⁰ H. L u c i ć, *Scldanya izvarsnich pisan razlicich...* Per Francesco Marcolini, Venecija, 1556, 11b.

¹¹ I. B a n d u l a v i ć, *Piscotole i evangelya, Das Perikopenbuch des Ivan Bandulavić von 1613*, Teil a: Nachdruck, herausgegeben von Elisabeth von Erdmann-Pandžić (Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte 7a), Böhlau, Köln – Weimar – Wien, 1997, 2.

/ž/ (Božji). Jedino ispravno tumačenje, transkripcija tih stihova, bit će: *Oci z limba zvapiše / Kada glasa slišaše / da Sin Božji rodi se od svete Dive M[arij]e.*

To nije dakako jedini grafem koji je nekoć bio polifunkcionalan. Primjerice, u *Zadarskom lekcionaru* (15. st., 50b) grafem <ç> može označivati i /č/ (človik) i /c/ (vladavac) i /ž/ (žudejski), a grafem <ch> označuje /k/ (človik, Nikodem, žudejski, ka) i /ć/ (obnoć) kao u ovom ulomku:

(6) U Ono. V. bifce çlouich od fa-
rifeyef nichodem gimenom: Vladauaç
çudey/chi. Of pride cha ifufu ob noch: i rece

U glagoljici i ćirilici postoje jednoslovni grafemi koji označuju skupinu fonema, tako npr. glagoljično šta (osim /ć/ označuje i /š/ + /ć/ ili /š/ + /t/), ju (= /j/ + /u/), jat (/j/+/a/, pored refleksa: /i/, /e/, /je/). U latiničnim tekstovima, ne samo srednjovjekovnim, mogu se nerijetko naći zapisi u kojima jedan grafem označuje fonemski slijed dva ista fonema. Primjerice, u sačuvanom dubrovačkom prijepisu prijevoda¹² dviju biblijskih knjiga (*Postanka* i *Izlaska*) iz 16. st. stoji (na str. 267):

(7) ignih posuetitchiesc, duignuuscih

Taj ćemo zapis, u kojem na granici dviju riječi grafem <i> označuje dva fonema /i/, segmentirati i transkribirati ovako: *i njih posvetit ćeš, dvignuvši ih.* Slično grafijsko »ekonomiziranje« javlja se i kada se dodiruju dva ista znaka višeslovnih grafema, npr. *ognem* umjesto *oggnem* (= *ognjem*), *ifchem* umjesto *ifcchem* (= *iščem*).

U primjeru pod brojem 5 u ovom radu može se uočiti zapis *Oçci* koji smo transkribirali *Oci*. Prema tomu, <c> i <ç> su alografi koji označuju fonem /c/. Riječ je zapravo o geminatu, premda nije udvojen isti znak, nego se alografi javljaju kao sastavnice geminate (npr. slično je i s geminatom *ij* u nekih starih pisaca). Pogrešno bi bilo taj zapis čitati *ocçi* ili *očci* ili *oçi*. Postoji obilje primjera iz hrvatske dopreporodne latinične prakse kojima se može poduprijeti tvrdnja da dva ili više grafema u jednom tekstu označuju jedan fonem. Primjerice, početak *Šibenske molitve* iz 14. stoljeća zapisan je ovako:

(8) O bařena o priřlauna. O preřuitla. Svarhu fřih blanih

Osim alografa <s> i <ř> za /s/ (pored <ř> za /ž/) treba zapaziti da je fonem /v/ označen uz pomoć nekoliko grafema: <u> (prislauna = *prislavna*), <ř> (ř/řih = *vsih*) i <v> (presvitla = *presvitla*). Ako se isprave dvije slovne pogreške, zapis se transkribira ovako: *O b[ř]ařena, o prislavna, o presvitla, svarhu vsih bla[ře]-nih.* Uz to, treba upozoriti da do otprilike 17. st. u južnohrvatskih pisaca <gl> i

¹² Broj rkp. 260 prema M. B r l e k, *Rukopisi Knjižnice Male braće u Dubrovniku*, I, JAZU, Zagreb, 1952.

 ili <gn> i <ni> nisu alografi, nego je riječ o čuvanju jezične razlike između provedene primarne i neprovedene sekundarne ili tercijarne jotacije, pa bi zapise kao što su *glubau : ueseliē : lieto* trebalo transkribirati *ljubav : vesel'je : l'jeto* (ili *ľubav : veselje : ľjeto*). To nisu nevažne jezične razlike koje se u transkripciji smiju zanemariti samo zato što ih danas ne osjetimo i ne utječu na razumijevanje teksta. Nerijetko se događa da se već ispravno transkribirani tekstovi prenose tako da se zanemaruje razlika između palatala i neslivenih skupina.

Postoje i takvi zapisi u kojima stoji grafem bez fonološke vrijednosti. Osim toga, izostanak grafema u određenoj poziciji može označivati kadšto jedan fonem (to je obično vezano uz intervokalnu jotu). Te dvije situacije mogle bi se parafrazirati ovako: *ono što piše, zapravo ne piše, a ono što ne piše, zapravo piše*. U primjeru što ga donosimo iz *Osorsko-hvarske pjesmarice* (f. 55a) može se uočiti kolebanje u zapisivanju riječi *Humiglienu / umiglenie*:

(9) Humiglenu i tu tihoft
 Molech otca tuoga miloſt
 Da molitvu tuu ũ/liſi
 Sin Viſ/gnega ier boŷ tiſi
 Dobrouoglno rad moglenie
 Uſ/li/anoi vmiglenie

Inicijalno <h> u zapisu *Humiglenu* nema nikakvu fonološku vrijednost, pa zapise treba transkribirati: *umiljenu* (ili *umilenu*), kao što ćemo transkribirati *vmiglenie* > *umiljen'je* (ili *umiľenje*). Razloge zapisivanju inicijalnoga <h> treba tražiti u negdašnjem pseudoetimologiziranju (prema lat. *humilis*, premda je riječ o hrvatskoj riječi *umiľen*) ili u staroj latinskoj ortografiji kada se <h> pisalo na početku riječi koja otpočinje samoglasnikom. Zato Zoranić u *Planinama* zapisuje *Hieronim* (24. poglavlje). Kada u starim latiničnim zapisima nađemo zapise tipa *humarl*, onda inicijalno <h> nema fonemsku vrijednost i nema etimološke opravdanosti da u tom znaku vidimo odraz fonema /h/ (to nema nikakve veze s kajkavskim oblikom *hmrl*, gdje je početno *h-* dobiveno jezičnom promjenom od *vǣ-*, odnosno *vmrl* > *hmrl!*).

Drugi je slučaj kada fonem nije zabilježen (<ø> grafem). To je uglavnom povezano s pisanjem intervokalne jote, koja se između dvaju vokala nije baš uvijek zapisivala u tekstovima starih hrvatskih pisaca. U transkripciji jotu koja grafijski nije izražena treba označiti, a od toga se eventualno može odustati u pisanju nekih (stranih) imena. Tentor piše: »Rimljani ne poznaju 'j', već se za naše 'i' i 'j' piše samo I, a humanisti razvijaju 'j', koje se u početku upotrebljava za oba glasa, dok u 17. vijeku ne prevlada slovo 'i' za samoglasno 'i', a 'j' za suglasnik 'jot'.«¹³ I u pisanju slavenskim pismima u intervokalnom položaju u riječi jota

¹³ M. T e n t o r, *Latinsko i slavensko pismo*, Matica hrvatska, Zagreb, 1932, 84.

se nije zapisivala (osim u pomlađenim slovopisima, u kojima se iskorištavaju znakovi đerv, ju, jat).

IV. Za upoznavanje hrvatske srednjovjekovne književnosti veliku ulogu i važnost imala je knjiga *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, koju je 1969. za ediciju Stoljeća hrvatske književnosti priredio Vjekoslav Štefanić sa suradnicama (Biserka Grabar, Anica Nazor i Marija Pantelić). Unatoč nekim spornim mjestimičnim čitanjima i priređivačkim propustima¹⁴, što je teško izbjeći kada je riječ o priređivanju hrestomatije koja sadržava 90-ak tekstova, u toj knjizi bila su postavljena, u odnosu na dotadašnja iskustva, određena tekstološka načela kada je riječ o transkribiranju hrvatske srednjovjekovne pisane baštine. Jedan od odraza tih transkripcijskih načela dosljedno je razlikovanje palatala /ɲ/ i /ǰ/ i neslivenih skupova adekvatnim znakovima (primjerice *anǰli* = *an'jeli*, *zlamín'e* > *zlamín'je*, ali *nemu*, *nimi* > *njemu*, *njimi*) u ulomku iz glagoljičnoga *Čistilišta sv. Patricija* iz *Oxfordskoga zbornika* 414 (15. st., 46d-47a):

(10) »I tada **njemu javljeno** bi po **an'jeli** božji da učini na zemlji **zlamín'je**. Blaženi Patricij sabrav množastvo poganskoga plka **ispelja** je na pozor prostran, a sam pred njimi svojim šćapom okruži na zemlji jedan velik **okrišalj**. I kako to učini blaženi Patricij tako **tudje** na oposrede toga **okrišlja** da se javi jedna propast velmi čudno velika.«¹⁵

U navedenom ulomku treba zapaziti da je fonem /ɲ/ dosljedno i transkribiran dvoslovom <lj>, bez obzira na to što je na nekim mjestima u glagoljičnom izvorniku zapisan ambivalentan znak <l> (može označivati i /l/ i /ɲ/). Stoga je priređivač dobro postupio kada je transkribirao: *evlěno* > *javljenno* i *okrišal'*, *okrišla* > *okrišalj*, *okrišlja*. S obzirom na to da kombinacija znakova <d> + <j> ne označava kao dvoslov neki fonem, nije bilo potrebno između znakova <d> i <j> postavljati apostrof u riječi *tudje*.

Četrdesetak godina kasnije taj se isti ulomak, u knjizi koja bi trebala nadmašiti slične takve prethodne, transkribira ovako:

(11) »I tada **njemu javljeno** bi po **anjeli** Božji, da učini na **zemlji zlamín'je**. Blaženi Patricij, sabrav množastvo poganskoga plka, **ispela** je na pozor prostran, a sam pred njimi svojim šćapom okruži na **zemlji** jedan velik

¹⁴ Kao primjer navodim ispuštanje dijela teksta o ptici halandri: *i ako gdo v nemoć vpadě postavě ju pred nemoćnikom*. Dio teksta ispao je omaškom zbog previda kojemu je uzrok to što u glagoljičnom izvorniku iz *Petrisova zbornika* (1468., f. 35a) u dva uzastopna retka stoji skupina riječi *i ako* jedna ispod druge. V. *Hrvatska književnost srednjega vijeka: Od XI do XVI. stoljeća*, prir. V. Štefanić i sur. B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić, Pet stoljeća hrvatske književnosti 1, Zora – Matica hrvatska, Zagreb, 1969, 344.

¹⁵ Isto, 221. Istanje masnim slogom A. K.

okrišalj. I kako to učini blaženi Patricij, tako **tud'je** na oposrede toga **okrišla** da se javi jedna propast velmi čudno velika.«¹⁶

Jasno se vidi da se nedosljedno razlikuju palatali od nepalatala i neslivenih skupina u primjerima: *nemu* > *njemu*, ali (nesliveno): *anjel* i *zlamín'je*. Što se tiče palatala /j/, razvidno je da su pomiješana načela transliteracije i transkripcije jer s jedne strane imamo korektno transkribiranje *ěvlenu* > *javljeno*, ali u istom okružju u tekstu nalazimo nepotrebnu primjenu transliteracijskoga načela, što se zrcali u primjerima *ispela* > *ispela* (umjesto *ispelja*), *okrišal'*, *okrišla* > *okrišalj*, *okrišla* (umjesto *okrišlja*). Ako u transkripciji načela primjenjujemo nesustavno, stvaramo podlogu za netočne jezikoslovne interpretacije (npr. ovaj primjer bi mogao ponukati nekoga na zaključak kako *ispela* i *okrišla* ukazuju na depalatalizaciju u jeziku srednjovjekovnoga teksta).

V. Važno tekstološko pitanje u vezi s hrvatskom srednjovjekovnom građom jest pitanje transkripcije grafema jat u hrvatskim glagoljičnim i ćiriličnim tekstovima mlađima od 13. stoljeća (otkada postoje nedvojbene potvrde refleksa fonema jat). Kako se taj glagoljični i ćirilični grafem javlja uz nedvojbene odraze defonologiziranoga fonema jat i poslije 13. stoljeća ne samo u hrvatskokrvenoslavenskim nego i u starohrvatskim tekstovima, otpada mogućnost da bi se bilježenja toga grafema trebala interpretirati kao nekakav glagoljaški fonološki konzervatizam (čuvanje stare vrijednosti fonema pored njegovih refleksa). Ne samo da je teško braniti tezu da je u hrvatskokrvenoslavenskim tekstovima nakon 13. stoljeća opstala (konzervirana) stara vrijednost jata kada znamo da je hrvatskokrvenoslavenski kroatiziran ponajviše upravo na fonološkoj razini nego bi bilo sasma neuvjerljivo tvrditi također da su starohrvatski tekstovi poslije 13. stoljeća, nakon defonologizacije fonema jat u vernakularu, preuzeli nekakvu konzerviranu vrijednost fonema jat iz hrvatskokrvenoslavenskoga. S obzirom na to da je vrlo teško točno odrediti koji se refleks fonema jat krije iza zapisanoga tradicionalnoga grafema jat (mnogi glagoljaški srednjovjekovni zbornici ukazuju na ikavsko-ekavsko podrijetlo, ali utvrđena su u srednjovjekovnim tekstovima nezanemariva odstupanja od pravila Meyera i Jakubinskoga), pri transkripciji srednjovjekovnih tekstova rabi se znak <ě> ondje gdje je zapisan glagoljični ili ćirilični tradicionalni znak jat kojemu ne možemo sa sigurnošću utvrditi vrijednost (ujedno se grafem jat razrješava kao <i> ili <e> na onim mjestima gdje fonema jat nikada u riječima nije bilo, odnosno ondje gdje je zapisan na mjestima iskonskih /i/ ili /e/). Znak <ě> u transkripciji primijenjen je u već citiranoj hrestomatiji Štefanića i suradnica (1969.).

U novije vrijeme promiče se u popularnim izdanjima rješenje koje je najteže prihvatiti: svaki glagoljični ili ćirilični znak jat, pored potvrđenih refleksa

¹⁶ *Hrvatska srednjovjekovna proza II: Apokrifi, vizije, prenja, Marijini mirakuli*, prir. Marija-Ana Dürriegl, uredio Stjepan Damjanović, Stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 2013, 219. Istanje masnim slogom A. K.

jata, razrješava se kao »je«¹⁷ ili kao »je« (kurzivirano unutar riječi).¹⁸ S jedne strane kurziviranjem se iskazuje određena zadržka, ali istodobno se sugerira sporadično ostvarivanje točno određenoga, posebnoga izgovora (*je*), koji se u istim tekstovima nikada ne potvrđuje pored ikavskoga i/ili ekavskoga odraza jata. Ne će biti teško naći primjere koji će pokazati da su takva rješenja filološki i lingvistički neutemeljena i da se treba vratiti zaključku davno prihvaćenom u hrvatskoj filologiji da je znak jat u kasnosrednjovjekovnim hrvatskim tekstovima samo alograf za označivanje fonema /i/ ili /e/, što su ujedno i refleksi staroga fonema jat na čakavskom području, odakle je poznat najveći dio srednjovjekovnih glagoljaških tekstova.

Primjerice, u pretežito ikavsko-ekavskom glagoljičnom *Petrisovu zborniku* u *Priči o premudrom Akiru* (97b-98a) nalazi se rečenica i u njoj riječ u Djd. *mat(e)-rě*, koja se u novijem izdanju transkribira »materje«:

(12) Sinu moj Anadane, ocu i **materje** kletvi ne pronosi da ot čed svojih radost primeš, to se skoro prigaja, koliko da bi jutri.¹⁹

Takvo rješenje upućuje na krivi zaključak, što pokazuje iz istoga zbornika (tekst *Rumanac trojski*) potvrđeni oblik *materi*²⁰ (331b) s gramatičkim morfemom *-i*, kakav je jedino i bio moguć u Djd. stare konsonantske r-deklinacije imenica ženskoga roda u crkvenoslavenskom i u starohrvatskom. Navest ćemo još sličnih primjera iz transkripcije *Rumanca trojskoga* (iz *Petrisova zbornika*) koja se ne mogu lingvistički argumentirati jer fonema jata u tim oblicima nikada nije bilo, npr. uzvik *ojme* (*oimě* 330a), glagolski pridjev radni *rekal* (*rěkal'* 331b) i 3jd. prezenta *pojde* (*poidě* 332a):

(13) **Ojmje**, koliko teška imam pred korablji grčkjemi!²¹ (...) Zač biše **rkjal**:
‘Ako budu živ, da mi je žena; ako umru, da mi je žrtva. (...) I **pojdje** gospa

¹⁷ V. npr. *Hrvatsko književno srednjovjekovlje*, priredio i predgovor napisao Stjepan Damjanović, Erasmus naklada, Zagreb, 1994.

¹⁸ U dvjema knjigama srednjovjekovne proze iz 2013. u sklopu biblioteke Stoljeća hrvatske književnosti, koja se navode u ovom radu. Takva rješenja nisu u skladu s Vončinim *Tekstološkim načelima*, u kojima se ne predviđa nikakvo kurzivirano *je* kao rješenje. Zapravo, Vončina odbija Štefanićevo rješenje <ě> i daje sažet i ne do kraja ekspliciran savjet: »Za uspješnu transkripciju valja odrediti u kojem je kraju (tj. u kakvu govoru) predložak nastao. Često je to lakše naslutiti nego pogoditi.« (J. V o n č i n a, nav. dj. [1], 166). Na žalost, o složenom problemu transkripcije znaka jat u srednjovjekovnim tekstovima ne raspravlja se u nastavku toga priručnika.

¹⁹ *Hrvatska srednjovjekovna proza I: Legende i romani*, priredila i transkribirala Vesna Badurina Stipčević, uredio Stjepan Damjanović (Stoljeća hrvatske književnosti), Matica hrvatska, Zagreb, 2013, 252.

²⁰ Isto, 275.

²¹ Isto, 272.

Jakuba po bregu s nevjestami plačući.²²

Ako se slažemo da hrvatski glagoljaši nisu bili neuki (kao što se smatralo prije Hercigonjinih rasprava što su nastale sredinom 20. st.), ne ćemo tvrditi da su glagoljaši čitali *ojmje*, *rjekal* i *pojdje*.

Gore navedeno beziznimno razrješavanje dotičnoga grafema ostaje neosjetljivo na bitne jezične podatke koji se mogu iščitavati iz glagoljičnih zapisa. Primjerice, rečenica iz *Legende o Ivanu Zlatoustom iz Žgombićeva zbornika* (poč. 16. st., 71a-71b), koji je većim dijelom nastao na ekavskom terenu sjeveroistočne Istre, čita se (predstavlja) u dva izdanja ovako:

(14) I prignuv se k **zemljě** i poleze van is kućice svojeje i tako počet plaziti po pustinje toj.²³

(15) I prignuv se k **zemlje** i poleze van is kućice svojeje i tako počet plaziti po pustinje toj.²⁴

Problematična je riječ *zemlje* s kurziviranim dočetakom.²⁵ Najprvo treba reći da se kurziviranim dočetakom sugerira nesliven izgovor /l/ + /j/, odnosno da oblik riječi *zemlje* (zapisan u izvorniku kraticom *zle*), uopće nema palatalnoga /l/, što nije točno. Osim toga, razrješavanjem dočetskoga <č> sugerira se da je nastavačni morfem bio *-je*. No je li to vjerojatno? Imajući na umu stare paradigmatske obrasce, nema dvojbe da se riječ *zemlja* sklanjala po glavnoj palatalnoj deklinaciji ženskoga roda i da je imala nastavak *-i*, koji nije odraz staroga fonema *jat*. I doista, u istom tekstu potvrđeno je i Ljd. *zemlji*.²⁶ Stoga, bilježenje grafema *jat* na mjestu nastavka DLjd. najmanje upućuje na tobožnji glagoljaški „jekavski« izgovor fonema *jat*. Takva zabilježba upućuje, uz potvrde *po hiže*, *na konje* iz istoga teksta²⁷, na začinjanje morfo(fono)loške promjene vezane uz čakavske govore ekavskoga tipa, a to je prevladavanje nastavka nepalatalne deklinacije *-ě* u DLjd. i njegov ekavski odraz *-e* (uz ikavizme kao iznimke). Uopćavanje nastavačnih morfema nepalatalnih osnova ostaje značajkom tih govora sve do

²² Isto, 275.

²³ *Hrvatska srednjovjekovna književnost...* 1969, 281.

²⁴ *Hrvatska srednjovjekovna proza I: Legende i romani...* 2013, 77.

²⁵ V. isto, 261; problematično je već i često kurziviranje dijela riječi, što ne izgleda grafički privlačno; osim toga, pri takvu kurziviranju lako je napraviti omašku, koja može imati dalekosežne posljedice za jezikoslovnu interpretaciju (v. npr. na samom početku teksta *Rumanac trojski*: »Bješe 1 kralj imenom Priješ, bješe vele bogat... a s trete strane bješe lug trd vele...«: posljednje »bješe« pogrešno je otisnuto umjesto »bješe«, pa bi se prema otisnutoj riječi moglo zaključiti da je u izvorniku zapisan jekavski refleks, što nije točno (u izvorniku je je zapisano <č>, koje se drugdje u izdanju razrješava kao kurzivno je).

²⁶ Isto, 76.

²⁷ Isto, 73, 76.

danas.²⁸ Iz ovoga se potonjega primjera lijepo može vidjeti da se teško može doći do ispravne transkripcije starih hrvatskih tekstova bez povijesne gramatike i povijesne dijalektologije te da je razrješavanje svakoga grafema jat kurzivnim *je*, kako možemo vidjeti u najnovijim izdanjima srednjovjekovne proze, znanstveno neutemeljeno i može proizvesti daljnje pogrešne jezikoslovne interpretacije.²⁹

VI. Ova rasprava potaknuta je čestim istovrsnim upitima kolega i studenata o načinu rješavanja konkretnih transkripcijskih problema te činjenicom da u hrvatskoj filologiji nedostaju knjige u kojima bi se sustavno iznijeli važni tekstološki problemi i mogući načini njihova rješavanja, odnosno priručnici koji bi nas pouzdanom rukom vodili u priređivanju srednjovjekovnih tekstova. U prvom dijelu ovoga priloga (I. – III.) raspravljali smo o načinima prenošenja teksta od vrela do izdanja (osobito sa stajališta pouzdanosti prijenosa podataka) i iznijeli smo glavne poteškoće i moguća kolebanja na nekoliko razina prilikom transkribiranja najzahtjevnijih, latiničnih tekstova (grupirali smo ih u četiri točke: kada jedan grafem označuje dva ili više fonema, kada jedan grafem označuje fonemski slijed, kada nekoliko grafema služi za jedan fonem, kada izvornik sadržava grafem bez fonološke vrijednosti). U drugom dijelu rasprave (IV. – V.) osvrnuli smo se na neke recentne objave hrvatskih srednjovjekovnih tekstova i usredotočili smo se na transkripcijske postupke u razlikovanju palatala i neslivenih suglasničkih skupina te razrješavanje glagoljičnoga/cirilicnoga grafema jat. Pokazali smo da beziznimno razrješavanje svakoga grafema jat kurziviranim *je* nema filološko i lingvističko utemeljenje i da bez primjene znanja iz povijesne gramatike i povijesne dijalektologije teško mogu nastati pouzdana čitanja (transkripcije) starih hrvatskih tekstova.

²⁸ Npr. v. S. V r a n i ć, *Čakavski ekavski dijalekt: sustavi i podsustavi* (Biblioteka časopisa *Fluminensia*), Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 2005, 144-146; I. L u k e ž i ć, *Trsatsko-bakarska i crkvenička čakavština* (Biblioteka Dometi), Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1996, 102.

²⁹ U prethodnom primjeru riječ *pustinje* (graf. *pustine*) još je zakučastiji problem jer je moguća i palatalna i nepalatalna osnova, dakle dubletni ostvaraj (*pustina* i *pustinja*). Ako je začel proces uopćavanja nepalatalnoga nastavka, kao što prethodno izloženi primjeri pokazuju, možemo se kolebati između četiriju podjednako mogućih oblika u LDjd.: *pustinje* / *pustinji*, *pustine* / *pustini*. V. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, XII, JAZU, 1952, s. v. *pustina* i *pustiña*, osobito komentar obrađivača pod potonjom natuknicom: »Zbog grafije glasa ņ u najstarijoj i u kajkavskoj građi za ovaj rječnik sabranoj nije sigurno, da koji od ovih primjera ne ide pod *pustina*.« Usp. i stare tvorbe od različitih osnova tipa *pustinik* i *pustinjak*.